

Tíðin millum kríggini – einræði í Evropa

2

Næmingurin skal læra at grunda yvir, hvussu kunning og propaganda eru brúkt fyrr og verða brúkt nú fyri at fáa ávirkan.

Mál

Eftir at hesin kapittulin er lisin, skulu næmingarnir kenna til *figgjarkreppuna* í 1930-árunum, grundarlagið undir upprunan hjá einræðinum og harvið eisini seinna heimsbardaga. Teir skulu eisini gerast medvitnir um, hvussu týðandi tað er, at vit ansa eftir fólkaræðisligu virðunum.

Í USA og í stórum pørtum av Evropa ráddu „tey brølandi tjúguni“. Jazzur, ítróttur, radio, filmir, bilar, súkkkur, bussar, telefonir, ja í stuttum kann sigast, at eitt hægri livistøði rakti alsamt fleiri. Kvinnur byrjaðu at arbeiða í vinnuni og gjørdust alsamt meiri sjálvstøðugar. Arbeidsfólk fingi meiri fíritíð. Samstundis valdaði politiskur ófriður í Evropa, og skrædlið á keyppskálanum í USA í 1929 fekk støðuna at versna.

Einræðini, sum komu fram í tíðini millum kríggini, vuku fram so líðandi, figgjarkreppan er ein partur av frágreiðingini, og hvørki Italia, Spania, Týskland ella Sovjetsamveldið høvdu eina støðuga fólkaræðisliga menning, ið kundi virka sum mótkraft. Í spurninginum um hvørja ábyrgd einstaki borgarin og einstaka embætisfólki hevði at forða fyri, at einræði koma fyri seg, má hædd takast fyri, at leiðin hagar gongur gjøgnum politisk lokabrøgd og harðrenda forfylging bæði av veruligum og ímyndaðum mótstøðufólki, lutvíst at tað er lættari at standa bíðandi og hyggja at ella at fylgja boðum enn aktivt at taka fjarstøðu frá harðskapinum hjá einum stýri.

Uppgávur

Uppgávnar í kapitlinum snúgv seg um tíðina, tá ið einrædisharrarnir taka valdið í nøkrum evropeiskum londum. Harumframt verður prísbólgnan – *inflasjonin* í Týsklandi viðgjørd aftaná Versaillesfriðin, týsku rasulógirnar og Kreugerkrasjið í Svøríki. *Nú sleppur tú at roynd teg sum granskari snýr seg hesaferð um Baskarar.*

Skála, Annfinnur í: *Frá stórkriggi til heimskriggj 1918-1939*

Skála, Annfinnur í: *Søga týsklands 1918-1939*

Woolf, Alex: *Wall Street krakket*

Einræðisharrar taka valdið

1. Skriva í stuttum hvørji týðningarmestu punktini vóru í stýris-
háttinum hjá Mussolini og fasistunum.
2. Lýs fíggjarligu og politisku støðuna í Týsklandi í 1920-árunum
og 30-árunum.
3. Hvussu varð Týskland stýrt undir Føranum?
4. Hvussu var politiska støðan í Spania miðskeiðis í 1930-áru-
num? Hvørjir vóru teir tveir stóru bólkarnir?
5. Lýs tað, sum Stalin gjørði, fyri at nýttímansgera
Sovjetsamveldið.
6. Einræðið hevur í mun til fólkaræðið tørv á at hava fullkomið
kontroll á fólkunum í landinum, m.a. við at brúka loyniløg-
reglu. Hví er tað neyðugt hjá einræðinum at hava so sterkt
kontroll á borgarunum?
7. Hvat kann henda teimum, sum eru atfinnandi í einræðinum?
8. Hvussu verður roynt í einræðinum at fáa kontroll á heilunum
hjá fólki?
9. Í einræðum fer ofta fram virksemi, ið er beinleiðis stílað móti
ungdóminum. Hví man so vera?

Prísbólgnanin – Inflatióin

Ringar tíðir eru góðar tíðir fyrir ringar tankar

Týskland fekk skyldina fyrir fyrra heimsbardaga, og í Versaillsesfriðnum varð týska krigsskaðaendurgjaldið ásett at vera 138 milliardir gullmarkar – ein upphædd, sum var dupult so stór sum samlaða inntøkan hjá landinum í eitt ár. Endurgjaldið skuldi rindast sigrandi londunum í krígunum, Fraklandi og Onglandi, sum hinvegin skyldaðu USA pengar.

Skuldi Týskland klára at rinda skuldina, mátti landið flyta út vøru fyri meiri enn tað flutti inn fyri, men hetta vísti seg at vera fullkomiliga ógjøriligt, serliga tí unga týska lýðveldið var politisk veik. Týska ríkið „loysti“ ístaðin trupulleikan við at prenta øðiligar mongdir av pengaseðlum. Hetta førði til eina vanlukkuliga prísbólgnan, sum setti djúpar skeinur í samfelagið. Eitt lítið tal av spekulantum vann sær øðiligar peninganøgdir, meðan uppsparingin hjá „vanligu“ borgarunum varð sopláð burtur eftir fáum mánaðum. Livistøðið versnaði sostatt rættiliga illa hjá teimum allarflestu.

Tá ið skrædlið á virðisbrævamarknaðinum í 1929 rakti landið við fullari megi, vaks arbeiðsloysið. Í 1933 vóru 6 milliúnir arbeiðsleys – tað svaraði til ein fjórðing av arbeiðsmegini – og sama ár gjørdist nasistaflokkurin hin størsti í ríkisdegunum.

Nasistarnir fingur arbeiðsloysið at minka við at seta í verk almenn arbeiði, m.a. varð farið undir at gera týsku motorvegirnar, *Autobahn*. Eisini kom gongd aftur á ídnaðarframleiðsluna – og varð hetta arbeiðið í støðugt vaksandi mun beint móti hernaðarligari dubbing.

Inflatióngongdin í Týsklandi

Januar	1913	1 markur = 1 markur
Januar	1920	1 markur = 12,6 markar
Januar	1921	1 markur = 14,4 markar
Januar	1922	1 markur = 36,7 markar
Januar	1923	1 markur = 2.785 markar
November	1923	1 markur = 750.000.000.000 markar

1. Nær byrjaði týska „hyperinflatióin“? Lýs gongdina við tølum!
2. Hví vóru tíðirnar ringar í Týsklandi í 1920-árunum og 30-árunum?
3. Hvat førði inflatióin til hjá vanligu „smáspararunum“?
4. Hvussu royndi nasistaflokkurin at fáa bilbugt við arbeiðsloysinum?
5. Hví verður sagt, sum í millum-yvirskriftini omanfyri, at „ringar tíðir eru góðar tíðir hjá ringum tankum“?
6. Nú á døgum hava vit mótmælisflokkar, sum taka støði í, at fólk kenna seg maktasleys og svikin, og út frá hesum leggja teir stevnuskráir sínar. Finn útav meiri um mótmælisflokkar í Norðurlondum og Evropa! Vel ein flokk og viðger stevni-skránna hjá honum!

Rasu-lógirnar frá 1935

Nürnberglógirnar – at verja týskt blóð og týsku æruna

Taktikkurin hjá nasistaflokkinum snúði seg um so líðandi at økja fjarstøðuna millum vanligar týskarar og jødar. Longu í 1933, tá ið Adolf Hitler tók valdið, vórðu lógir settar í verk, sum avmarkaðu møguleikarnar hjá jøðum at arbeiða fyri tað almenna. Tá vóru mong, sum mótmæltu móti at sámligir jødiskir tænastrúðmenn vórðu skiftir um við í mongum førum ódugnaligar, men „álítandi“ nasistar.

Rasulógirnar, sum nasitýska stjórnin samtykti á floksstevnu í Nürnberg 15. september í 1935, vóru sagdar at skula „verja týskt blóð og týska æru“. Adolf Hitler helt eina røðu, har hann ákærði jødarnar fyri at vera røtin til alt ilt, sum rakt hevði Týskland – teir høvdu mergsogið arbeiðandi fólkið, beitt landið í kríggj, stílað fyri Versaillesfriðinum, og nú stríddust teir ímóti øllum royndunum hjá landinum at reisa seg av nýggjum og aftur gerast eitt stórveldi.

Nýggju rasulógirnar vóru samtyktar uttan nakað kjak sama dag, sum Hitler helt røðu sína. Lógirnar gjørdur, at bert persónar av týskum ella øðrum ariskum blóði kundu fáa týskan ríkisborgararétt. Alt hjúnaligt og ikki-hjúnaligt samband millum jødar og ariar varð bannað. Børn fødd í slíkum hjúnalögum vóru at roknað sum óektað.

Jødisk skúlabørn vórðu koyrd í serligar flokkar, og eingin av jødiskari ætt hevði atgongd til universitet ella háskúlar. Samstundis byrjaði ágangurin móti jødiskum starvsfólki, sum t.d. advokatum, læknum og handilsmonnum.

Holkortsmaskinan

Í 1930-árunum gjørdist vanligt hjá teimum, sum vildu vinna sær eitt sindur eyka av peningi, t.d. heimagangandi konur og studentar, at arbeiða innan týsku fólkaskrásetingina. Eitt hjálpartól í hesum arbeiði var holkortsmaskinan – ið var ein forgangari hjá telduni – sum amerikanski verkfrøðingurin, Herman Hollerith, hevði evnað til í 1880-árunum.

Við at seta ymisk hol í fólkaskrásetingarkortini, kundi tú staðfesta kyn og aldur á fólki, men eisini um persónurin var jødi. Henda lítla gerðin – at seta eitt hol fyri jødiskan uppruna – gjørdi tað møguligt at fylgja rasulógunum frá floksstevnuni í Nürnberg.

1. Ger ein samandrætt yvir, hvat stóð í rasulógunum frá 1935.
2. Hvat er ein holkortsmaskina, og hvussu varð hon brúkt í Týsklandi í tíðini millum kríggini?
3. Heldur tú, at fólkin, sum starvaðust í fólkaskrásetingini, kunnu ábyrgdast persónliga fyri tað, tey arbeiddu við? Hví riggaði taktikkurin hjá nasistunum? Hví mundu so nógvir týskarar finna seg í, at teir soleiðis gjørdust partur av „nasistiska maskinarinum“.

Røðan hjá Niemöller

Tá ið nasistarnir komu eftir kommunistunum, tagdi eg;
eg var ikki kommunistur.
Tá ið teir læstu sosialdemokratarnar inni, tagdi eg;
eg var ikki sosialdemokratur.
Tá ið teir tóku fakfelagslimirnar, tagdi eg;
eg var ikki limur í fakfelagnum.
Tá ið teir tóku jødarnar, tagdi eg;
eg var jú ikki jødi.
Tá ið teir komu eftir mær,
var eingin eftir, sum kundi muta ímóti.

Henda tekstin skrivaði *Martin Niemöller* (1892-1984). Hann var týskur prestur, og í prædikum sínum fanst hann harðliga at nasistunum. Hann varð tikin í 1937 fyri at „føra hets“ móti ríkinum. Millum 1938 og 1945 var hann fangi í m.a. *Dachau*, og alt lívið var hann sannførdur pasifistur.

Ein máti at skilja tað, sum hendi í nasista tíðini, er at hugsa sær, at tað vóru trý sløg av fólkkum í samfelagnum. Leiklutirnir skiftu, og sami persónur kundi til ymsar tíðir og í ymiskum støðum koyrast í ymisku bólkarnar: *offur*, *bøðil* og *áskoðari*.

1. Hvat er ein pasifistur?
2. Í hvønn/hvørjar av teimum trimum bólkunum (*offur*, *bøðil*, *áskoðari*) heldur tú, at Marin Niemöller hoyrir til? Grundgev fyri svari tínum! Finnur tú dømi um hinar bólkarnar í tekstinum?
3. Hvussu bar tað til, at politikkurin hjá nasistunum slapp at ganga, soleiðis sum Niemöller lýsir hann? Hvønn av hesum pástandum, heldur tú, passar best? Hví?
  - Alt gekk so skjótt, eingin fekk stundir at reagera – knappliga livdu allir týskarar í einum nasistiskum einræði.
  - Tá ið um forfylging av ymiskum bólkum og avtøkuna av fólkaræðisligum rættindum ræður, snúði tað seg um broytingar, ið hendu so líðandi.
  - Týskland hjá Hitler var ongantíð eitt einræði. Øll høvdu alla tíðina rættin frítt at siga sína hugsan.
4. Ger eina atgerðarætlan, gjarna í punktum, hvussu tú kundi forða einari ófólkaræðisligari tilgongd sum við nasistunum í Týsklandi! Tak støði í tekstinum hjá Niemöller og tí pástandinum um nasistiska politikkin, sum tú valdi í uppgávuni omanfyri.

Svøríki: Kreugerkrasjið

Ídnaðarmaðurin Ivar Kreuger hevði bygt sær upp eitt finans-imperium við støði í byggivinnuni og svávpinnaídnaðinum. Men depressiónin máaði burtur av ognum hansara, og hann royndi at fáa nýggjan kreditt í bankum í USA, Svøríki og Bretlandi.

Í mars 1932, tá ið Kreuger var farin til París fyri at lata inn eina fíggjarliga útgreinan í sambandi við eina kredittumsókn, varð hann funnin skotin í íbúð síni; eitt skilnaðarbræv skrivað til næstu starvsfelagarnar varð eisini funnið. Avleiðingin gjørdist umfatandi fyri hópin av parteigarum og smáspararum. Forsætismálaráðharrin Ekman noyddist frá, tá ið tað kom fram, at hann hevði tikið ímóti tveimum keksum upp á 50.000 kr. Hann játtaði at hava fingið fyrri kekkin, men sýtti fyri at hava fingið tann næsta. Hann vildi heldur ikki kennast við sína egnu undirskrift. Tá ið hann varð tvingaður at viðganga, at hann eisini átti hin seinna kekkin vardi hann seg við, at hann hevði givið Kreuger eitt lyfti um taginarskyldu. Kekkarir vera settir í samband við, at Ekman skuldi hjálpa til at veita Kreuger stóran kreditt í svenska ríkisbankanum.

1. Her eru samheiti og frágreiðingar til tey undirstrikaðu orðini í tekstinum. Finn røttu frágreiðingina!
  - yrkisgrein
  - nokta fyri
  - vald grundað á stórt ríkidømi
  - fíggjarlig krepputíð, niðurgongd á virðisbrævamarknaðinum
  - støða har afturgjalding verður útsett, lán
  - eigarar av virðisbrøvum í fyrítøkum
  - skrivlig boð til ein banka um at gjalda ávísa upphædd
2. Hevði nakað líknandi kunnað hent á okkara døgum? Grundgev fyri svarinum hjá tær.

Nú sleppur tú at royna teg sum granskari – Baskaland

Í sögu hefur tað sera alstóran týðning at vera keldukritisk/ur. Hvaðani havi eg fingið mínar upplýsingar? Er keldan trúlig? Fyri at tú skalt kunna siga nakað um søguligar hendingar, skalt tú hava samanborið upplýsingarnar frá minst tveimum ymiskum keldum. Men tað er ikki líkamikið, hvørjar niðurstøður tú kemur til. Niðurstøðurnar skulu í stóran mun taka støði í tí tilfari, tú hefur funnið. Eitt annað krav er, at tú roynir at lýsa málið so *objektivt*, sum til ber, tað merkir, at tú roynir at leggja til viks egnar persónligar sannføringar og hugsanir.

At tað er sera trupult at siga nakað endaliga satt um nakað, sum hent er fyri langari tíð síðani, sæst í, hvussu ósamdir søgufrøðingar kunnu vera um eitt evni. Til eru stórir „skúlar“, sum stuðla antin øðrum ella hinum „sannleikanum“. Tó er semja um avgerandi fakta. Tað er t.d. eingin, sum kundi funnið uppá at noktað fyri, at fyrri heimsbardagi hefur verið.

Skal tú klára teg sum søgufrøðing er eisini avgerandi, at tú dugir væl at fortelja. Tú skalt klára at bera fram kunnleika tín og innlit tíni á ein hátt, sum vekir lesarans áhuga.

Nú er tað tú, sum skal granska og skriva ein søgutekst! Set tær fyri at leita fram upplýsingar frá álítandi keldum.

1. Finn fram til so nógv sum til ber um Baskaland og baskiska sögu. Har íður í spennandi upplýsingum. Hvussu sær flaggið út hjá teimum? Hvat vita vit um baskiska málið? Hvussu sær støðan út hjá baskum í dag? Hvussu er støðan hjá Baskalandi mótvegis Fraklandi og Spania? Hvørja mat-, dansi- og tónleikamentan hava baskar? Hvat er E.T.A? Tú ræður sjálv/ur fyri, hvat tú velur at leggja dent á í tíni lýsing.
2. Skriva eina ”søguliga” grein um Baskaland. Royn at gera hana áhugaverda fyri lesaran hjá tær. Kanska tú finnur eina mynd, sum kann illustrera tekstin hjá tær? Gloym ikki at vísa til tínar keldur!
3. Vís einum floksfelaga tekstin hjá tær. Samanberið tekstirnar hjá hvørjum øðrum! Hava tit funnið somu upplýsingar? Um ikki, roynið so at finna fram til, hvør hefur rætt!

Hvør eri eg?

Vel rætta svarið og set bókstavin í rútin.

1. Ferð má fáast á búskapin aftur. Almennar verkætlanir kunnu vera neyðugar í tíðum sum hesum. Tað kann ikki vera óamerikanskt at royna at forða fyri, at fólk svøлта. Haraftrat er tað bert ætlanin, at tað skal vera soleiðis eitt stutt skifti.
A Lev Trotskij
Á Elise Ottesen-Jensen
B Alva og Gunnar Myrdal
D Chamberlain
forsætismálaráðharri
Ð Adolf Hitler
E Franklin D. Roosevelt
F Josef Stalin
G Per Albin Hansson
H Benito Mussolini
I Henry Ford
2. Vit skulu aftur gerast eitt heimsveldi! Eg skal endurreisa Rómariki. Kommunistar og fakfeløg hava einki pláss í samfelagnum hjá mær.
3. Eg eri tann, sum eigur at taka yvir eftir Lenin. Tað er jú eg, sum skapti Reyða Herin. Eitt betri hóskaði leiðaraevni, finna tit ikki.
4. Nei, tað eri eg, sum eigi at taka yvir eftir kammerat Lenin! Eg ætli at nútímansgera landið m.a. við at skapa ídnaðarøki í Sibiria. Um eingin arbeiðsmegi er at finna har, so syrgi eg fyri at tvingsilsflyta fólk hagar.
5. Friðurin er bjargaður! Eg havi tað svart upp á hvítt. Hygg at pappírinum – hetta merkir, at friður er í okkara tíð.
6. Hugskotið er einfalt: Limirnir í samfelagnum skulu hjálpa og býta tingini sínámillum, soleiðis sum gjørt verður í einari familju. Vit noyðast at javna heilt fitt av ríkiðømi.
7. Vit mugu broyta samfelagið. Ov fá børn verða fødd. Fólk hætta sær ikki at seta børn í verðina, tí tey stúra fyri framtíðini. Kvinnan kann ikki vera læst inni í heiminum.
8. Kanska framleiðslan kundi verið skipað á einum rennandi bandi? So gerst tilvirkingin bíligari, vøruprísurin lækkar og fleiri fáa ráð at keypa. Tað hevði kollvelt ídnaðarframleiðsluna!
9. Kanska skuldi eg gjørt sum Mussolini gjørði í Italia? Fólkaræðið er jú virðisleyt kortini. Tað førir bert til eina veika og syndraða tjóð.
10. Mær dámar einki, at mann ikki skal hava loyvi at kunna um fyrirbygging. Tað hevur so mikið stóran týðning, at vit kunnu ikki látast sum einki. Er tað betri, at fátækar gentur koma til skaða, tá ið tær royna at steðga óynsktum barnsburði?

Minnist tú

	1	X	2
1. Hvat annað navn finst á SA-spjaldrinum? 1) Gestapo X) Brúnskjúrtturnar 2) Svartskjúrtturnar			
2. Hvat er ein kolkosa? 1) Eitt kollektivt jarðarbrúk X) Ein fangalega 2) Ein pansaravognur			
3. Hvussu kallaðust sovjetsku arbeiðslegurnar? 1) Sovchos X) Gulag 2) Kreml			
4. Hvat kallaðust sponsku vinstraflokkarnir? 1) Falange X) Fólkafylkingin 2) Matadorarnir			
5. Hvat kallaðist samgongan millum Hitler og Mussolini? 1) Áarveldini X) Tey sameindu 2) Ententan			
6. Hvussu kallaðust høgraflokkarnir í Spania? 1) Sandinistarnir X) Fólkafylkingin 2) Falange			
7. Hvat annað navn verður brúkt um ítalsku fasistarnar? 1) Brúnskjúrtturnar X) Svartskjúrtturnar 2) Reyðskjúrtturnar			
8. Hvat kallaði Mussolini seg sjálvan? Il Duce X) Cæsar 2) Führer			
9. Nær var vanlukkuliga skrædlið á virðisbrævamarknaðinum? 1) Í oktober 1929 X) Í januar 1930 2) Í apríl 1929			

Svar: Hvør eri eg?

1. E
2. H
3. A
4. F
5. D
6. G
7. B
8. I
9. Ð
10. Á

Svar: Minnist tú?

	1	X	2
1.		X	
2.	1		
3.		X	
4.		X	
5.	1		
6.			2
7.		X	
8.	1		
9.	1		